

ولایت‌پذیری حضرت عباس علیه‌السلام؛ الگوی تبعیت از رهبری الهی

حجت‌الاسلام والمسلمین محمدحسین افشاری کرمانی*

اشاره

«رهبری» در هر نظام اجتماعی، یکی از ارکان اساسی در حفظ انسجام، هدایت و پیشرفت آن جامعه به شمار می‌آید. این مسئله در جوامع دینی از سطح مدیریت اجتماعی فراتر می‌رود و به حوزه هدایت معنوی و سعادت اخروی انسان‌ها نیز تسری می‌یابد. این جایگاه در اسلام بر عهده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و پس از ایشان به موجب نصوص دینی، به ائمه معصومان علیهم‌السلام واگذار شده است. آنچه در این موضوع اهمیت اساسی دارد، نه تنها اصل وجود رهبری الهی، بلکه شیوه مواجهه و تعامل افراد جامعه با این رهبری است؛ موضوعی که به طور کلی می‌توان در قالب مفهوم «ولایت‌پذیری» آن را تبیین کرد.

ولایت‌پذیری مفهومی چندبعدی است که سطوح مختلفی از شناخت، گرایش و رفتار را دربر می‌گیرد. این مفهوم زمانی معنا پیدا می‌کند که در میدان عمل و در شرایط واقعی زندگی بررسی شود. تاریخ اسلام به‌ویژه در مقاطع حساس و سرنوشت‌ساز، نمونه‌های متعددی از مواجهه‌های متفاوت با مسئله ولایت را به نمایش گذاشته است؛ واقعه عاشورا یکی از مهم‌ترین نقاط عطف تاریخ اسلام است که صحنه‌ای بی‌نظیر از تجلی ولایت‌پذیری و نیز تقابل آن با ولایت‌گزینی به شمار می‌رود. یاران امام حسین علیه‌السلام در این واقعه با انتخابی آگاهانه، مسیر تبعیت از ولایت را برگزیدند و از جان و مال خود گذشتند. میان این یاران، حضرت ابوالفضل العباس علیه‌السلام جایگاهی ممتاز دارند. یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد ولایت‌پذیری در سیره حضرت عباس علیه‌السلام مبتنی بر ترکیبی از شناخت عمیق، ایمان راسخ، اطاعت آگاهانه، ایثار و ثبات قدم است و می‌تواند به مثابه الگویی کارآمد برای هدایت فرد و جامعه در شرایط پیچیده معاصر به کار گرفته شود.

* دانشجوی دکتری رشته مدیریت.

مفهوم ولایت در اندیشه اسلامی

«ولایت» در ادبیات اسلامی، دارای معانی متعددی است که همگی حول محور نوعی پیوند، نزدیکی و سرپرستی شکل گرفته‌اند. این واژه به لحاظ لغوی به معنای قرب، دوستی و پیوستگی است؛^۱ اما در اصطلاح دینی، به معنای حق هدایت، سرپرستی و رهبری جامعه از سوی فردی است که از جانب خداوند منصوب شده است.^۲

ولایت در اندیشه شیعی به مثابه استمرار نبوت در قالب امامت تفسیر می‌شود. این دیدگاه بر آن است که هدایت الهی پس از پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در قالب امامت تداوم یافته است. بر این اساس، امام نه تنها مرجع دینی، بلکه رهبر سیاسی و اجتماعی جامعه نیز به شمار می‌آید؛^۳ ولایت اجتماعی - سیاسی به اداره جامعه و هدایت آن در مسیر صحیح مربوط می‌شود.^۴

ابعاد ولایت‌پذیری

خداوند متعال در سوره «احزاب»، پس از آنکه اوصاف اصلی مردان و زنان مؤمن را برمی‌شمارد، بلافاصله در آیه بعدی سخن از ولایت‌پذیری به میان می‌آورد: «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا»^۵ و هیچ مرد و زن مؤمنی را نرسد هنگامی که خدا و پیامبرش کاری را حکم کنند برای آنان در کار خودشان اختیار باشد؛ و هرکس خدا و پیامبرش را نافرمانی کند، به یقین به صورتی آشکار گمراه شده است». تأملی در سیاق این دو آیه و ترتیب آن نشان می‌دهد که تحقق اوصاف برجسته ایمانی شرط لازم برای تحقق ولایت‌پذیری در حد اعلای آن است؛^۶ یعنی افرادی شاخص ولایت‌پذیری را دارند که دارای صفات عالیة ایمانی باشند که زیربنای آن معرفت و بصیرت است. ولایت‌پذیری دارای ابعاد متعددی است که در تعامل با یکدیگر معنا پیدا می‌کنند. مهم‌ترین این ابعاد عبارت‌اند از:

الف) بُعد معرفتی

شناخت امام در جایگاه حجت الهی، نخستین و اساسی‌ترین گام در مسیر ولایت‌پذیری است.

۱. اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح، واژه «ولی».

۲. عبدالله جوادی آملی، توحید در قرآن، ص ۴۳۴.

۳. عبدالله جوادی آملی، ولایت فقیه، ولایت فقهت و عدالت، ص ۱۲۲ - ۱۲۴.

۴. همان.

۵. احزاب: ۳۶.

۶. علی ذوعلم، تجربه کارآمدی حکومت ولایی، ص ۵۰.

ولایت‌پذیری حضرت عباس علیه‌السلام؛ الگوی تبعیت از رهبری الهی ■ ۱۲۳

این شناخت باید مبتنی بر آگاهی، استدلال و بصیرت باشد، نه صرفاً تقلید یا عادت؛ از این رو اطاعت از امام بدون این شناخت نمی‌تواند آگاهانه و پایدار شکل گیرد.

ب) بُعد عاطفی

محبت و دل‌بستگی قلبی به امام، عامل مهمی در تقویت انگیزه‌های درونی برای تبعیت از اوست. این محبت زمانی ارزشمند است که با شناخت همراه باشد و به رفتار عملی منجر شود.

ج) بُعد عملی

اطاعت از دستورات امام و هماهنگی رفتار با خواست او، مهم‌ترین نمود خارجی ولایت‌پذیری است. این اطاعت باید در تمامی عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی تجلی یابد.

شخصیت‌شناسی حضرت ابوالفضل العباس علیه‌السلام

حضرت عباس علیه‌السلام مجموعه‌ای از ویژگی‌های برجسته را دارا بودند که ایشان را به الگویی کامل تبدیل می‌کند؛ از جمله در کلام اهل بیت علیهم‌السلام آمده است:

الف) امام سجاد علیه‌السلام عمومی خود عباس را چنین توصیف می‌فرماید:

رَحِمَ اللَّهُ عَمِّيَ الْعَبَّاسَ فَلَقَدْ آثَرَ وَأَبْلَى وَفَدَى أَخَاهُ بِنَفْسِهِ حَتَّى قُطِعَتْ يَدَاهُ فَأَبْدَلَهُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ مِنْهُمَا جَنَاحَيْنِ يَطِيرُ بِهِمَا مَعَ الْمَلَائِكَةِ فِي الْجَنَّةِ كَمَا جُعِلَ لِجَعْفَرِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ علیه‌السلام؛ وَإِنَّ لِلْعَبَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى مَنَزِلَةً يَغِيبُهَا بِهَا جَمِيعَ الشُّهَدَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ^۱ خدای عمومی عباس را رحمت کند که ایثار کرد و خود را به سختی افکند و در راه برادرش جان‌بازی کرد، تا آنکه دست‌هایش از پیکر جدا گردید. آن‌گاه خداوند به جای آنها دو بال به وی عنایت فرمود که در بهشت همراه فرشتگان پرواز کند، همان‌سان که برای جعفر طیار قرار داد. عباس نزد خداوند مقامی دارد که همه شهیدان در قیامت بدان غبطه می‌خورند.

ب) امام صادق علیه‌السلام در وصف عباس علیه‌السلام می‌فرماید: «كَانَ عَمُّنَا الْعَبَّاسَ نَافِذَ الْبَصِيرَةِ، صَلْبَ الْأَيْمَانِ، جَاهِدَ مَعَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه‌السلام وَأَبْلَى بِلَاءَ حَسَنًا وَمَضَى شَهِيدًا^۲ عمومی ما عباس علیه‌السلام دیده‌ای تیزبین و ایمانی استوار داشت. همراه حسین علیه‌السلام جهاد کرد و از امتحان سرفراز بیرون شد و سرانجام به شهادت رسید».

۱. محمد بن علی شیخ صدوق، الخصال، ج ۱، ص ۶۸.

۲. سیدجمال‌الدین حسینی، عمدة الطالب، ج ۱، ص ۳۵۶.

تجلی ولایت‌پذیری در سیره حضرت عباس علیه السلام

۱. اطاعت آگاهانه

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های ولایت‌پذیری در سیره حضرت عباس علیه السلام، اطاعت آگاهانه از امام حسین علیه السلام است. این اطاعت نه از روی اجبار یا صرفاً بر اساس رابطه خانوادگی، بلکه بر اساس شناخت عمیق از جایگاه امامت شکل گرفته بود. ایشان به‌خوبی می‌دانستند که امام، حجت خداوند بر زمین است و اطاعت از او، اطاعت از خداوند محسوب می‌شود. این نوع اطاعت، با اطاعت‌های سطحی و ظاهری تفاوت اساسی دارد؛ چراکه در آن فرد با درک هدف و فلسفه فرمان، آن را اجرا می‌کند؛ در نتیجه در شرایط سخت نیز متزلزل نمی‌شود.

تجلی این امر را می‌توان در شب عاشورا مشاهده کرد؛ آن هنگام که امام علیه السلام یارانش را فراخواند و ضمن ایراد خطبه، بیعت خود را از آنان برداشت و فرمود: بروید اینان با من کار دارند؛ اما نخستین کسی که اظهار وفاداری کرد، عباس بن علی علیه السلام بود. وی عرض کرد: چرا چنین کنیم؟ آیا برای اینکه پس از تو زنده بمانیم؟ خداوند هیچ‌گاه آن روز را نیاورد و به ما نشان ندهد!

۲. تقدم ولایت بر منافع و تعلقات فردی

در سیره حضرت عباس علیه السلام، موارد متعددی نشان می‌دهد که ایشان همواره خواست امام را بر خواسته‌های شخصی و حتی عاطفی خود مقدم می‌داشتند. این مسئله به‌ویژه در شرایط بحرانی کربلا، اهمیت بیشتری می‌یابد. در چنین شرایطی، انسان ممکن است تحت تأثیر احساسات، ترس یا منافع شخصی قرار گیرد؛ اما حضرت عباس علیه السلام با تکیه بر ایمان و بصیرت، توانستند این موانع را پشت سر بگذارند. به‌طور خاص در جریان حادثه کربلا، می‌توان این ویژگی را در ایشان در رد امان‌نامه از سوی دشمن مشاهده کرد.

بنا به روایتی وقتی شمر - که خود نیز از قبیله بنی‌کلاب بود - پشت خیمه‌ها آمد و بانگ برآورد کج‌اینند خواهرزادگانم؟! فرزندان علی علیه السلام او را جواب ندادند. امام علیه السلام فرمود: او را پاسخ دهید، هر چند فاسق باشد.^۲ عباس و جعفر و عثمان بیرون شدند و پرسیدند تو را چه شده است؟ و چه می‌خواهی؟ گفت: ای خواهرزادگانم، سوی من آید، چون در امان هستید و خویش را با حسین به کشتن مدهید!^۳ آنان گفتند: خدای لعنت کند تو و امان‌نامه‌ات را؛ آیا چون دایی ما

۱. محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۴۱۹.

۲. محمد بن طاهر سماوی، ابصار العین، ج ۱، ص ۵۸.

۳. علی بن موسی ابن طاووس، اللهوف، ج ۱، ص ۱۴۹.

ولایت‌پذیری حضرت عباس علیه‌السلام؛ الگوی تبعیت از رهبری الهی ■ ۱۲۵

هستی ما را امان می‌دهی؟! ولی فرزند رسول خدا ﷺ در امان نباشد؟ آیا به ما فرمان می‌دهی از ملعون و ملعون‌زاده‌ها اطاعت کنیم؟ شمر خشمگین گشت و از آنجا دور شد.^۱

۳. ایثار و از خودگذشتگی

ایثار یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های حضرت عباس علیه‌السلام است که در رفتار ایشان به روشنی مشاهده می‌شود. همان‌گونه که اشاره شد، امام سجاد علیه‌السلام درباره ایشان فرمود: «رَجِمَ اللَّهُ عَمِيَّ الْعَبَّاسَ فَلَقِدْتُ أَثْرَ وَأَبْلَى وَقَدِي أَخَاهُ بِنَفْسِهِ». ایشان در موقعیت‌هایی قرار گرفتند که می‌توانستند نیازهای شخصی خود را برطرف کنند؛ اما ترجیح دادند که وظیفه خود را در قبال امام و دیگران انجام دهند.

۴. ثبات قدم و پایداری در مسیر حق

حضرت عباس علیه‌السلام در مسیر کربلا و در روز عاشورا، با وجود تمامی سختی‌ها و فشارها، هرگز مردد نشدند و تا پایان بر عهد خود باقی ماندند. این ثبات، نتیجه ایمان عمیق و شناخت صحیح از مسیر بود. این مورد را می‌توان در رجزخوانی حضرت علیه‌السلام هنگام مواجهه با دشمن دید. نمونه‌ای از رجزهای حضرت علیه‌السلام در روز عاشورا این دو بیت است:

والله ان قطعتموا يميني
و عن امام صادق اليقين

انني احامي ابداً عن ديني
نجل النبي الطاهر الامين

(به خدا سوگند، اگر دست راست مرا قطع کردید، من پیوسته از دین خود و از امام راست‌گوی دارای یقین که نوه پیامبر پاک و امین است، دفاع می‌کنم).

۵. نقش آفرینی فعال در چارچوب ولایت

حضرت عباس علیه‌السلام تنها یک مطیع منفعل نبودند، بلکه در چارچوب ولایت، نقش آفرینی فعال و مؤثری داشتند. ایشان با مدیریت صحیح، شجاعت و تدبیر، نقش مهمی در سامان‌دهی امور ایفا کردند. این نکته نشان می‌دهد که ولایت‌پذیری نه تنها با فعالیت و مسئولیت‌پذیری منافات ندارد، بلکه آن را جهت‌دهی می‌کند. در تبعیت از رهبر الهی، مهم آن است که هر نقشی که امام علیه‌السلام برای انسان برمی‌گزیند، بدون چون و چرا پذیرفته شود. در تاریخ کربلا آمده است که یکی از شئون و افتخارات حضرت عباس علیه‌السلام در کربلا، سقایی یعنی تهیه و تأمین آب برای اردوی

۱. محمد بن جریر طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۴۱۶.

حسینی بود. شهادت او نیز با سقایی او پیوند داشت؛ زیرا سرانجام او در راه تهیه آب و در نزدیکی فرات به درجه شهادت رسید.

هنگامی که تشنگی بر امام و یارانش چیره گشت، عباس علیه السلام را فراخواند و به اتفاق سی‌سوار و بیست پیاده با بیست مشک برای تهیه آب فرستاد. آنان رفتند و مشک‌ها را پر کردند. هنگام بازگشت، عمرو بن حجاج زبیدی و یارانش که نگهبان فرات بودند، مانع آب‌بردن آنان شدند؛ ولی با حمله حضرت ابوالفضل علیه السلام و نافع بن هلال پراکنده شدند و یاران ابی‌عبدالله علیه السلام آب را به خیمه‌ها رساندند.^۱

کارکردهای الگوی حضرت عباس علیه السلام در عصر حاضر

الف) در سطح فردی

۱. تقویت شناخت و ایمان: الگوی حضرت عباس علیه السلام نشان می‌دهد که ایمان عمیق بدون شناخت صحیح شکل نمی‌گیرد. حضرت عباس علیه السلام با بصیرت کامل از جایگاه امام حسین علیه السلام، مسیر خود را آگاهانه انتخاب کردند، نه صرفاً از روی احساس. در عصر حاضر، این الگو به ما می‌آموزد که دینداری باید مبتنی بر معرفت، مطالعه و تفکر انتقادی باشد. جوان امروز در مواجهه با اطلاعات متنوع و گاه متناقض، نیازمند ایمانی است که از سطح تقلید عبور کند و به یقین برسد؛ چنین ایمانی در برابر بحران‌ها پایدارتر است و فرد را از ترلزل فکری و هویتی حفظ می‌کند.

۲. پابندی به ارزش‌ها: حضرت عباس علیه السلام نماد استقامت در برابر فشارهای بیرونی برای عدول از ارزش‌هاست. ایشان در شرایطی که بسیاری دچار تردید یا مصلحت‌اندیشی شدند، بر اصول خود باقی ماندند. در دنیای امروز که تغییر سریع هنجارها رایج است، این الگو اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. پابندی به ارزش‌ها به معنای جمود نیست، بلکه حفظ چارچوب‌های اخلاقی با وجود انعطاف عقلانی است. فردی که ارزش‌مدار باشد، تصمیم‌هایش از انسجام برخوردار است و کمتر دچار سردرگمی و تناقض رفتاری می‌شود.

۳. کنترل خواسته‌های شخصی: یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های حضرت عباس علیه السلام، ترجیح‌دادن وظیفه بر خواسته‌های شخصی است. ایشان در لحظات حساس، تمایلات فردی را در برابر مسئولیت الهی کنار گذاشتند. در عصر حاضر که فرهنگ فردگرایی و لذت‌گرایی تقویت

۱. همان، ص ۴۱۲.

شده است، این الگو اهمیت ویژه‌ای دارد. کنترل نفس به معنای سرکوب نیست، بلکه مدیریت هوشمندانه خواسته‌ها در راستای اهداف بلندمدت است. این مهارت سبب افزایش خودکارآمدی، موفقیت تحصیلی و حرفه‌ای و نیز ثبات روانی می‌شود. افراد خودکنترل، کمتر دچار تصمیم‌های هیجانی و آسیب‌زا می‌شوند.

ب) در سطح اجتماعی و فرهنگی

۱. احترام به نظم و رهبری: در سیره حضرت عباس علیه‌السلام، تبعیت آگاهانه از رهبری الهی جایگاه ویژه‌ای دارد. این تبعیت نه از سر اجبار، بلکه مبتنی بر شناخت و اعتماد است. در جوامع امروزی، احترام به نظم و قانون و نیز پذیرش رهبری مشروع، شرط اساسی برای پیشرفت و ثبات است. بی‌نظمی و فردمحوری می‌تواند به فروپاشی ساختارهای اجتماعی منجر شود. این الگو نشان می‌دهد که هماهنگی با رهبری زمانی که مبتنی بر معیارهای حق باشد، نه تنها محدودکننده نیست، بلکه زمینه‌ساز رشد جمعی و تحقق اهداف بزرگ‌تر است.

۲. ترویج ارزش‌های دینی: حضرت عباس علیه‌السلام با رفتار و عمل خود، مروج ارزش‌های الهی بودند، نه صرفاً با گفتار. این نکته در عصر حاضر بسیار مهم است؛ زیرا تأثیر رفتار بسیار بیشتر از سخن است. ترویج ارزش‌های دینی زمانی موفق است که با نیازهای واقعی جامعه پیوند بخورد و به گونه‌ای عملی در زندگی روزمره نمود یابد. استفاده از ابزارهای جدید مانند رسانه، هنر و آموزش می‌تواند در این مسیر مؤثر باشد. اگر ارزش‌ها به‌درستی تبیین و اجرا شوند، نه تنها حفظ می‌شوند، بلکه به نسل‌های بعد نیز منتقل خواهند شد.

راهکارهای تقویت ولایت‌پذیری

۱. آموزش مستمر دینی: آموزش دینی باید از حالت مقطعی و حفظ‌محور خارج شده و به فرآیندی مستمر، تعاملی و مسئله‌محور بر اساس موضوع تبعیت از امام تبدیل شود. استفاده از روش‌های جدید آموزشی، مانند یادگیری مبتنی بر پرسش و گفتگو، می‌تواند درک عمیق‌تری ایجاد کند. همچنین پیوند دادن مفاهیم دینی با مسائل واقعی زندگی، سبب افزایش کارآمدی این آموزش‌ها می‌شود. آموزش مؤثر نه تنها آگاهی را افزایش می‌دهد، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری ایمان عقلانی و پایدار نیز خواهد بود.

۲. معرفی الگوهای صحیح: الگوها نقش کلیدی در درونی‌سازی ارزش‌ها دارند. معرفی شخصیت‌هایی مانند حضرت عباس علیه‌السلام به‌مثابه نمونه‌های عینی ولایت‌پذیری، می‌تواند تأثیر عمیقی بر نگرش افراد داشته باشد. البته این معرفی باید از حالت صرفاً تاریخی خارج شود و با

بازخوانی کاربردی همراه باشد. استفاده از روایت‌های جذاب، هنر، رسانه و داستان‌پردازی می‌تواند این الگوها را برای نسل جدید قابل فهم‌تر کند. الگوهای ملموس، مسیر عمل را روشن‌تر از مفاهیم انتزاعی نشان می‌دهند.

۳. تقویت تفکر انتقادی: رسانه‌ها در عصر دیجیتال به یکی از مهم‌ترین عوامل شکل‌دهی به افکار عمومی تبدیل شده‌اند. بسیاری از این رسانه‌ها با جهت‌گیری‌های خاص می‌کوشند اعتماد به منابع دینی و رهبری را تضعیف کنند. تولید روایت‌های بدیل، برجسته‌سازی نقاط ضعف و ایجاد تردید از جمله تکنیک‌های رایج است. این وضعیت سبب می‌شود فرد در معرض «چندگانگی حقیقت» قرار گیرد و قدرت تشخیص او کاهش یابد. در چنین فضایی، اگر سواد رسانه‌ای و مهارت تفکر انتقادی تقویت نشود، فرد ممکن است دچار سردرگمی شناختی شود و از مسیر ولایت‌پذیری فاصله گیرد. تفکر انتقادی به فرد کمک می‌کند تا میان اطلاعات صحیح و نادرست تمایز قائل شود و از پذیرش کورکورانه پرهیز کند. این مهارت به‌ویژه در مواجهه با شبهات و رسانه‌های جهت‌دار اهمیت دارد. آموزش مهارت‌هایی مانند تحلیل، ارزیابی و استدلال، سبب می‌شود افراد با اطمینان و آگاهی بیشتری مسیر خود را انتخاب کنند و به تبعیتی آگاهانه برسند.

۴. افزایش بصیرت اجتماعی: بصیرت اجتماعی به معنای درک صحیح از شرایط زمانه، تحولات اجتماعی و موقعیت‌های پیچیده است. بدون این بصیرت، ممکن است فرد در تحلیل مسائل دچار خطا شود و تصمیم‌های نادرستی بگیرد. تقویت این توانایی نیازمند آگاهی سیاسی، تاریخی و فرهنگی است. افرادی که از بصیرت بالاتری برخوردارند، بهتر می‌توانند جایگاه رهبری را درک نمایند و نقش خود را در جامعه ایفا کنند. این امر به انسجام اجتماعی و پایداری نظام ارزشی کمک می‌کند.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن طاووس، علی بن موسی، اللهوف علی قتلی الطفوف، مترجم: احمد فهری نجفی، تهران: نشر جهان، ۱۳۹۸ ش.
۲. امین، محسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق.
۳. بیهقی، ابراهیم، المحاسن و المساوی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.
۴. جوادی آملی، عبدالله، توحید در قرآن، قم: اسراء، ۱۳۸۳ ش.

۵. جوادی آملی، عبدالله، ولایت فقیه، ولایت فقاہت و عدالت، قم: اسراء، ۱۴۰۲ ق.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۴ ق.
۷. حسینی، سیدجمال‌الدین، عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، قم: انصاریان، ۱۳۸۵ ش.
۸. خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین علیه السلام، قم: انوارالهدی، ۱۴۲۳ ق.
۹. ذوعلم، علی، تجربه کارآمدی حکومت ولایتی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸ ش.
۱۰. سماوی، محمد، إبصارُ العین فی أنصارِ الحُسنین علیهم السلام، تهران: دانشگاه شهید محلاتی، ۱۴۲۹ ق.
۱۱. صدوق، محمد بن علی، الخصال، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش.
۱۲. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، بیروت: مؤسسه عزالدین، ۱۴۱۳ ق.
۱۳. عسقلانی، احمد بن علی، الاصابه فی تمییز الصحابه، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.